

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/45806>

Please be advised that this information was generated on 2020-12-04 and may be subject to change.

Boeken

Boekbespreking

A.L.Mok (2004) *Arbeid, bedrijf en maatschappij. Vierde, herziene druk*, Groningen/Houten: Wolters-Noordhoff. *Isbn 90 0160 000x*, 314 blz.

In 1990 verschenen als *In het zweet uws aanschijns* is deze populaire inleiding in de arbeidssociologie inmiddels aan de vierde druk toe. De auteur heeft van de gelegenheid gebruikgemaakt om het boek grondig te herzien. Dat is een goede reden om na te gaan in hoeverre het de tand des tijds doorstaan heeft en het ook anno 2005 voor studenten als een goede gids kan gelden.

De centrale probleemstelling van het boek is in vergelijking met 1990 ruimer geformuleerd: 'Onder welke voorwaarden zijn mensen bereid de gevraagde prestatie(s) te leveren en zijn anderen (bijvoorbeeld de werkgever of de klant) bereid tot het geven van de gewenste of overeengekomen tegenprestatie(s)?' (Woord vooraf). Die vraagstelling brengt ons (meer dan de oorspronkelijke formulering die zich beperkte tot het eerste deel van de zin) meteen in de sfeer van de uitruil van wensen en de belangen die daarbij in het geding zijn en dat is inderdaad altijd een belangrijk kenmerk van Mok's benadering geweest. Een ander belangrijk element is (nog steeds) de brede definitie van arbeid, waarbij arbeid gekoppeld wordt aan het nut dat activiteiten hebben voor de mensen die ze uitvoeren, voor hun naaste omgeving en voor de maatschappij als geheel (11). In deze definitie gaat het om de gebruikswaarde en dat betekent dat ook onbetaalde arbeid (vrijwilligers- en huishou-

delijk werk) door Mok tot het domein van de arbeidssociologie wordt gerekend. In het eerste hoofdstuk (Arbeid, betaald en onbetaald) wordt daaraan aandacht besteed, terwijl ook de waardering van de arbeid en de dynamiek daarin (geïllustreerd aan de hand van ontwikkelingen in de arbeidsduur, de vrije tijd en vervroegde uittreding) besproken worden.

In hoofdstuk 2 (Geschiedenis van de arbeid en arbeidsethos) wordt een langetermijnperspectief op het arbeidsbestel geschetst. Een opmerkelijke uitspraak, die ik niet in de eerste editie heb teruggevonden, is in dit verband dat alles in de arbeidswereld cyclisch is (32), iets dat volgens Mok vooral blijkt uit de golfbeweging in de nadruk die in de loop der tijd op de lusten dan wel de lasten van de arbeid gelegd is. Mok is kennelijk geen aanhanger van het vooruitgangdenken! Verder is er in dit hoofdstuk aandacht voor de processen die hun stempel gedrukt hebben op het moderne arbeidsbestel: verwereldlijking (secularisering), vermaatschappelijking (het losraken van arbeid uit de gezins- en huishoudelijke sfeer) en individualisering.

Het voor een goed begrip van het boek zeer belangrijke onderscheid tussen arbeidsdeling en arbeidsverdeling wordt geïntroduceerd in hoofdstuk 3. Dit begrippenpaar slaat op twee verschillende gedaantes die de verscheidenheid van taken in de arbeidswereld kan aannemen. Arbeidsdeling is die vorm van differentiatie van arbeidsverrichtingen die aansluit bij eigenschappen van mensen (zoals sekse, leeftijd of beroep). Arbeidsverdeling is de splitsing van taken die voortkomt uit de rationele organisatie van de arbeid. Een

onderscheid dat, zo geeft Mok ook zelf aan, verwantschap vertoont met Marx' onderscheid tussen maatschappelijke en technische arbeidsverdeling. Volgens Mok moet het beroep worden gezien als de 'kristallisatiekern' van het eerste, terwijl het bedrijf het constituerende element van het tweede vormt. Bovendien ziet hij historisch (zoals de titel van het hoofdstuk 'Van arbeidsdeling naar arbeidsverdeling' al aangeeft) een overgang van het eerste naar het tweede. In de rest van het boek beperkt Mok zich welbewust tot de arbeidsverdeling. Daarbij wordt het begrip 'bedrijf' ook van toepassing verklaard op organisaties zonder winstoogmerk. Hier is een duidelijk verschil met de eerste editie, waarin het onderscheid tussen arbeidsdeling en -verdeling niet gemaakt wordt (het is wel te vinden in een recent in *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken* verschenen artikel van zijn hand) en waarin een apart hoofdstuk over beroep en professionalisering is opgenomen, dat in dit boek ontbreekt. Tegen de achtergrond van dit onderscheid bespreekt Mok vervolgens de ideeën van een aantal grondleggers van de arbeidssociologie: Smith, Saint Simon, Marx, Durkheim en Veblen.

De hoofdstukken 4, 5, 6 en 7 volgen vrij nauwkeurig de lijnen die in de eerste editie werden uitgezet, zij het dat de stof op een iets andere, naar mijn mening logischer manier over de hoofdstukken is verdeeld. Hoofdstuk 4 behandelt de industrialisatie, met speciale aandacht voor de industrialisatie in Nederland en België en voor de opkomst van de vakbonden. Toegevoegd is een stuk over de gevolgen van industrialisering, zoals de opkomst van de verzorgingsmaatschappij, de komst van een nieuwe bedrijfscultuur en veranderingen in de dienstensector. In hoofdstuk 5 staat de strijd om de arbeidstaakbeheersing centraal, die door Mok als een onvermijdelijk kenmerk van de bedrijfsmatige organisatie van de arbeid wordt gezien. Daarbij gaat het volgens hem om drie dingen: de beheersing van het domein waarop werknemers werkzaam zijn, de vraag wie de aanpak en de methode van uitvoering van het werk kan bepalen en het kunnen verwerven van overzicht over het geheel van het productieproces. Vanuit dit gezichtspunt bespreekt Mok eerst de ideeën van Taylor en Ford over de bedrijfs-

matige inrichting van de productie en de inzet van mensen daarbij om vervolgens in de hoofdstukken 6 en 7 de verschillende benaderingen van arbeidssociologen en -psychologen te bespreken die met Taylorisme en Fordisme in discussie zijn gegaan. Dat is een bekend verhaal, maar Mok onderscheidt zich niet alleen door de leesbare en betrokken manier waarop hij het opschrijft maar ook door telkens weer opnieuw stil te staan bij de implicaties die de verschillende benaderingen hebben voor de arbeidstaakbeheersing, dus de machtspolitieke dimensie van het organisatieproces. Illustratief is bijvoorbeeld de behandeling van de (moderne) sociotechniek (die in de eerste editie nog ontbrak): met instemming wijst hij op het feit dat de sociotechnici pleiten voor het opnemen van meer regelmogelijkheden en regelcapaciteiten in uitvoerende functies (dus meer arbeidstaakbeheersing), maar zij krijgen een veeg uit de pan omdat ze zich daarbij doorgaans beperken tot 'een obligate buiging naar de institutionele organen en de collectieve arbeidsverhoudingen, maar meer niet', en dus nog te veel blijven steken in het 'voor u, zonder u syndroom'. (183-184)

Deze historisch opgebouwde bespreking van het arbeidssociologische gedachtegoed mondt uiteindelijk uit in een beschouwing over kwaliteit van de arbeid. Anders dan in de eerste editie wordt deze beschouwing voorafgegaan door een bespreking van ontwikkelingen met betrekking tot ziekteverzuim en arbeidsongeschiktheid (inclusief de recente institutionele veranderingen). Wat Mok hier wil aantonen, is dat door de toenemende nadruk op financiële prikkels het feit dat de grootste oorzaak van ziekteverzuim en ongeschiktheid is gelegen in de arbeidssituatie zelf aan het zicht onttrokken wordt. Een geïntegreerde aanpak van de kwaliteit van de arbeid is dus nodig om ziekteverzuim en arbeidsongeschiktheid terug te dringen. Ook kwaliteit van de arbeid is een kernbegrip in het boek. Na het voorafgaande zal het niet als een verrassing komen dat Mok zich daarbij niet beperkt tot de vermindering van risico's in de sfeer van veiligheid, gezondheid en welzijn. Essentiële elementen zijn de beslissingsruimte die werknemers hebben over hun eigen arbeidssituatie én hun 'ontwerpruimte', de mogelijkheden om de taakverdeling en de 'architectuur' van het

arbeidsproces te beïnvloeden. Hier blijkt wel degelijk een verwantschap tussen Mok's opvatting over kwaliteit van de arbeid en de moderne sociotechniek. Mok richt zich in dit hoofdstuk verder vooral op een poging tot ordening van de dimensies en perspectieven die bij kwaliteit van de arbeid van belang zijn in een soort taxonomie, hetgeen wordt aangevuld met een overzichtelijk schema van onvrede, klachten en vormen van werknemersprotest (het 'fonteinschema') en met een onderscheiding in vier vormen van autonomie die inmiddels zijn bruikbaarheid als onderzoeksinstrument bewezen heeft.

Volgt nog een hoofdstuk over arbeidsmarkt en arbeidsverhoudingen, waarbij in het deel over de arbeidsmarkt de nadruk ligt op een overzicht van theoretische perspectieven en in het deel over de arbeidsverhoudingen op een beschrijving van institutionele en organisatorische aspecten. Daarbij moet worden aangekend dat in de rest van het boek op verschillende plaatsen aandacht wordt besteed aan arbeidsmarktthema's (zoals arbeidsparticipatie en de positie van bijzondere aanbodcategorieën) en dat de historische rol van de vakbonden in Nederland en België uitvoerig aan de orde komt in hoofdstuk 4. In het slot hoofdstuk, met de titel 'Arbeidsprestaties in bedrijf', gaat Mok eerst nog eens in op de cruciale rol van het 'bedrijf'. Daarna komt hij terug op de probleemstelling van het boek en geeft hij een overzicht van de voorwaarden waaronder werkenden bereid zijn de gevraagde arbeidsprestaties te leveren, die in de rest van het boek de revue gepasseerd zijn.

Op het eerste gezicht is er ten opzichte van de eerste editie veel veranderd. Het boek is up-to-date gebracht door de bespreking van nieuwe arbeidssociologische benaderingen (behalve de al genoemde bijvoorbeeld de theorie van de risicomaatschappij en de theorie van de transitionele arbeidsmarkt). Bovendien zijn op verschillende plaatsen besprekingen van belangrijke actuele thema's toegevoegd (ook daarvan zijn hierboven voorbeelden gegeven), hetgeen de actualiteitswaarde van het boek duidelijk ten goede komt (in de eerste editie lag het accent sterker op de bespreking van het arbeidssociologische gedachtegoed). Een aanwinst is ook het nieuwe slothoofdstuk,

waarin belangrijke lijnen van het boek bijeenkomen (anders dan in de eerste editie waarin het slothoofdstuk meer het karakter van een korte epiloog had).

Toch is ook veel hetzelfde gebleven. Dat geldt met name voor de centrale ideeën waarop het boek gebaseerd is. Deze zijn vooral verder verduidelijkt en uitgewerkt. Het belangrijkste is in dit verband de introductie van het onderscheid tussen arbeidsdeling en arbeidsverdeling en de koppeling ervan met het begrip paar beroep en bedrijf. Daar zijn echter ook bezwaren tegenin te brengen. Het minste bezwaar is dat de terminologie verwarring oproept: veel arbeidssociologen zouden het begrip 'arbeidsverdeling' willen gebruiken voor de sociale of maatschappelijke arbeidsverdeling en het begrip 'arbeidsdeling' willen reserveren voor taaksplitsing (precies omgekeerd dus als Mok doet). Meer consequenties heeft de beslissing om het boek te beperken tot de arbeidsverdeling, dat wil zeggen tot de bedrijfsmatige organisatie van arbeid. Zo verdwijnt de rol van het beroep en met name het spanningsveld tussen beroep en bedrijf grotendeels buiten beeld en dat is toch wel heel opmerkelijk gezien de eerdere publicaties van Mok over beroep en beroepsvorming. Mok verzekert ons dat hij deze keuze niet maakt omdat hij het beroep niet belangrijk vindt en stelt ons zelfs een aparte publicatie daarover in het vooruitzicht, maar in dit boek is het een gemis.

Dat wreekt zich met name wanneer de toekomst van de arbeid aan de orde is. Dat thema komt er bij Mok bekaaid vanaf, wellicht omdat hij niet zo heel veel fundamenteel nieuwe ontwikkelingen ziet. Hij benadrukt het universele karakter dat de bedrijfsmatige organisatie van de arbeid sinds het begin van de industrialisatie verworven heeft, maar besteedt vrijwel geen aandacht aan nieuwe organisatievormen die op zijn minst de grenzen van organisaties doen vervagen (zoals de netwerkorganisatie en de virtuele organisatie) en wellicht meer ruimte bieden voor een op de professionele identiteit gebaseerde beroepsuitoefening, terwijl zelfstandig ondernemerschap (in zijn oude en nieuwe gedaantes) in het boek evenmin besproken wordt. Dit is een belangrijke beperking van het boek.

Er zijn ook andere discutabele punten te noemen. Zo valt op dat de hoofdvraag van het

boek sterk gericht is op motivatie ('bereidheid'); een vollediger probleemstelling zou mijns inziens zijn onder welke omstandigheden mensen niet alleen bereid, maar ook in staat zijn prestaties en tegenprestaties te leveren. Dus niet alleen willen, maar ook kunnen. Nu heeft Mok wel degelijk oog voor het kunnen, met name in de vorm van de voor de functievervulling vereiste autonomie. Ook het competentie-element (kwalificaties, scholing) komt hier en daar aan de orde. In dit opzicht zou een verruiming van de probleemstelling de lading van het boek beter dekken. Maar in het slothoofdstuk staat de bereidheid toch centraal. Daarbij komt dat de bespreking van de verschillende beweegredenen om prestaties en tegenprestaties te leveren op een algemeen niveau blijft steken. Juist hier zou je een poging mogen verwachten om te differentiëren, dat wil zeggen aan te geven welke beweegredenen voor welke groepen werknemers meer in het bijzonder gelden.

Een dergelijke poging tot differentiatie heb ik ook gemist in het hoofdstuk over kwaliteit van de arbeid. Nu lezen we veel over dimensies van en perspectieven op kwaliteit van de arbeid, die overzichtelijk worden geordend, maar de vraag hoe dit uitwerkt op de verdeling van meer en minder kwaliteitsrijke arbeid over de diverse categorieën van de beroepsbevolking ontbreekt. Hoe is het nu bijvoorbeeld precies gesteld met de mate van autonomie, baanzekerheid en opleidingsmogelijkheden waarover verschillende beroepsgroepen beschikken? En in hoeverre cumuleren de aantrekkelijke kanten van het werk nu bij bepaalde geprivilegieerde groepen (en de risico's bij andere)? Voor de beantwoording van die vragen zijn in het boek wel theoretische aanknopingspunten te vinden (denk aan Mok's bekende viersegmentenmodel dat in het hoofdstuk over de arbeidsmarkt besproken wordt), maar zij krijgen geen empirische invulling.

Alles bijeen kunnen we vaststellen dat het boek zeker 'bij de tijd' is gebracht doordat nieuwe benaderingen en actuele fenomenen op veel plaatsen verwerkt zijn. Met de actualiteitswaarde van het boek zit het dus wel goed. Gebleven is de leesbaarheid die niet alleen het gevolg is van de vlotte schrijftant, maar ook van het feit dat Mok zijn persoonlijke betrokkenheid niet onder stoelen of ban-

ken steekt. De betere structurering van het boek plus de toevoeging van vragen die de lezer tot meedenken verleiden bevorderen de studeerbaarheid. Tegelijkertijd is duidelijk dat de eigen invalshoek van waaruit het vakgebied in dit boek wordt gepresenteerd ook beperkingen met zich meebrengt. Zo zal de lezer die geïnteresseerd is in recente veranderingen in de bedrijfsmatige organisatie van de arbeid en hun doorwerking op het toekomstige arbeidsbestel weinig van zijn/haar gading aantreffen. Dat doet echter aan de bruikbaarheid van dit boek als een stimulerende kennismaking met de arbeidssociologie maar weinig af.

Jacques van Hoof
Radboud Universiteit Nijmegen
Faculteit der Managementwetenschappen

Houtman, I.L.D. (red.) (1997) Trends in arbeid en gezondheid 1996. Amsterdam: NIA TNO; Houtman, I.L.D., P.G.W. Smulders, D.J. Klein Hesselink (red.) (1999); Trends in arbeid 1999, Alphen a/d Rijn: TNO Arbeid/Samsom; Houtman, I.L.D., P.G.W. Smulders, D.J. Klein Hesselink (red.) (2001) Trends in arbeid 2002. Alphen a/d Rijn: TNO Arbeid/Kluwer; Houtman, I.L.D., P.G.W. Smulders, D.J. Klein Hesselink (red.) (2004) Trends in arbeid 2004. Hoofddorp: TNO Arbeid

'Deze eerste trendrapportage luidt de start in van een periodiek te verschijnen trendrapport op het gebied van arbeid en gezondheid. Momenteel verandert hier veel, niet in de laatste plaats door de privatisering, deregulering en stimulering van marktwerking op het gebied van arbeidsomstandigheden en sociale zekerheid.' Zo begint Irene Houtman het eerste trendrapport van TNO Arbeid, toen nog NIA TNO, in het kader van het vijfjaars SZW-doelfinancieringsprogramma 'Arbeid'. Inmiddels zijn vier van deze trendrapporten verschenen, in 1997, 1999, 2001 en 2004. Elk van deze rapporten schetst een mooi overzicht van belangrijke trends en trendbreuken op het gebied van arbeid, gezondheid en overige relevante thema's op het gebied van arbeid. Verschillende aspecten van arbeid die nauw raken aan kwaliteit van de arbeid, gezondheid